

RADOSŁAW SKRYCKI
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytetu Szczecińskiego
Radoslaw.Skrycki@univ.szczecin.pl

Utopia depicta – mapy krain idealnych

Zarys treści. Autor podejmuje próbę zebrania i przeanalizowania kartograficznych przedstawień krain idealnych, czyli tzw. utopii. Począwszy od I wydania *Utopii* Thomasa More'a (1516), aż po koniec wieku XVIII pojawiały się na rynku kartograficznym rozmaite próby opisanie wymyślonej krainy za pomocą mapy. Jak się wydaje, wszystkie one stanowiły swego rodzaju zabawę intelektualną między autorem a odbiorcą, będącą integralnie powiązaną z rzeczywistością społeczno-polityczną, w jakiej tworzył autor.

Słowa kluczowe: historia kartografii, utopia

Zadaniem, które postawiła przed mapą kultura średniowiecza była ilustracja; nie orientacja przestrzenna, ale graficzne przedstawienie dość skomplikowanych poglądów na człowieka i jego miejsce w świecie. Podporządkowana ideowo Biblii, stała się więc mapą narzędziem komunikacji między Kościołem a nieco bardziej wyrobionym intelektualnie odbiorcą. Ta tradycja została zarzucona wraz ze zwróceniem się ku nauce starożytnej w okresie renesansu. Zaczęto definiować na nowo zadania map, a uświadomienie sobie matematycznej opisywalności świata zapoczątkowało dynamiczny okres rozwoju kartografii.

Średniowieczna tradycja kartograficzna *imago*, wyparta w początkach XV stulecia przez „nowoczesną” – *descriptio*, powróciła do powszechnego obiegu wraz z wydaniem w 1516 roku *Książeczki zaiste złotej...* Thomasa More'a (Tomasza Morusa), powszechnie znanej jako *Utopia*¹. Zostawiając na boku główne idee, które niesie ze sobą dzieło T. Morusa, a z których gar-

ściami czerpali późniejsi autorzy, warto skoncentrować się na pomijanym dotąd aspekcie, a mianowicie ilustracji, która została tam umieszczona. Już w pierwszym wydaniu książki załącznikiem była bowiem anonimowa mapa wyspy *Utopii* (ryc. 1), w trzecim z 1518 r. poprawiona ręką Ambrosiusa Holbeina (ryc. 2). Wydawcy

Ryc. 1. Mapa Utopii z pierwszego wydania dzieła T. Morusa (1516)

Fig. 1. Map of Utopia from the first edition of T. More's book (1516)

¹ Pełny polski tytuł: *Książeczka zaiste złota i niemniej pożyteczna jak przyjemna o najlepszym ustroju państwa i nieznaney wyspie Utopii*. „Utopia”, będąca skrótem tytułu, stała się nie tylko nazwą gatunku ale i sposobu myślenia.

współczesnych tłumaczy i licznych edycji *Utopii* T. Morusa zupełnie pomijają ten element książki, z reguły umieszczając w niej jakiś portret autora lub w ogóle pomijając ilustracje.

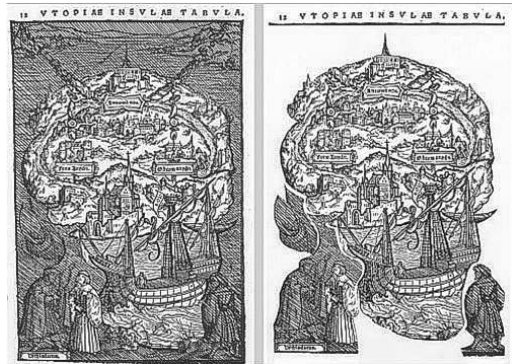
Ryc. 2. Mapa A. Holbeina z trzeciego wydania *Utopii* (1518)

Fig. 2. A. Holbein's map from the third edition of *Utopia* (1518)

Tymczasem zarówno książka (tekst), jak i towarzysząca jej mapa (ilustracja) stanowiły integralną całość, będąc w gruncie rzeczy tym samym – intelektualną zabawą autora z czytelnikiem. Zamiarem bowiem T. Morusa było sprawienie przyjemności Eraszmowi z Rotterdamu, który dedykował mu wcześniej swoją *Pochwałę głupoty* – owoc odreagowania ciężkiej podróży z Italii i nudy przeprawy przez Alpy. Zarówno *Utopia* jak i *Pochwała* były więc w zamyśle autorów lekkimi utworami, pisany ku uciechu wąskiego grona znajomych. Ten duch satyry został odczytany także przez współczesnych ilustratorów i legł u podstaw tworzenia kartografii krain idealnych. Należy mieć także na uwadze inną

funkcję dzieła Morusa, którą była krytyka Anglii Henryka VIII, budującego (także wbrew Morusowi) silne państwo oparte na autorytecie władcy i podporządkowane jego potrzebom.

Mapa wyspy Utopii z pierwszego wydania² dzieła T. Morusa stanowi jedynie prostą ilustrację do tekstu. Technika wykonania – drzeworyt – oraz niewielki rozmiar mapy ograniczyły możliwości oddania wielu szczegółów „topografii” wyspy. Ograniczono się więc do naniesienia kilku miast, z których opisano stolicę – Amaurotum oraz rzekę Anydrus, której wyróżniono zarówno źródła (*fons*) jak i ujście (*ostium*). Charakterystyczny kształt wyspy, przypominający „czwartkę księżycą w nowiu” utworzył zatokę, wejścia do której broniła skała z wybudowaną wieżą, obsa-

Ryc. 3. Mapa A. Holbeina i jej „interpretacja”

Fig. 3. A. Holbein's map and its 'interpretation'

dzoną silną załogą (T. More (Morus) 1993, s. 59). Osadzając swój świat idealny na wyspie, Morus sięgnął do tradycji antycznej: w swoich dwóch dialogach *Timaios* i *Kritias*, właśnie na wyspie Platon umieścił idealny kraj – Atlantyde. Umieszczenie więc przez Anglika swojej idealnej krainy – eudajmonii w izolacji od znanego świata, dało „uprawdopodobnienie” jej istnienia oraz zwalniało autora z obowiązku zawiłych tłumaczeń jej historii i geografii, a w przypadku potraktowania dzieła jako manifestu politycznego – było po prostu bezpieczniejsze.

² Wydawcą był Thierry Martens z Louvain.

W trzecim wydaniu³ *Książeczki* z 1518 roku pojawiła się już doskonalsza mapa, opatrzona jeśli nie większą liczbą szczegółów, to bez wątplenia z dużo staranniejszym ich wykonaniem. Po głębszej analizie okazuje się jednak, że inwencja A. Holbeina, który mapę wykonał, poszła dalej, niż tylko nowe wyrzutowanie starego

samodzielnym nośniku pewnej treści – świadczy fakt, że przestała ona odpowiadać geograficznemu opisowi wyspy z książki. Zniknęła bowiem tak istotna dla niej zatoka⁴ oraz wyspa i wieża, blokujące wejście do zatoki.

M. Bishop (2005) wysunął hipotezę, nawiązując do nazwiska Morusa⁵, że zamierzeniem

Ryc. 4. Mapa Utopii A. Orteliusa z 1596 r.

Fig. 4. A. Ortelius's map of Utopia from 1596

wzoru. Na obrzeżu dodano portret T. Morusa dyskutującego z Rafałem Hytlodeusem, który miał być „autorem” opowieści o wyspie Utopii i przynieść ją do Europy z dalekich podróży. Karawela oraz mniejszy żaglowiec płynące na pierwszej mapie powtórzone także na drugiej, tyle że w lustrzanym odbiciu. Jak się okazuje – nie jest to przypadek, ale świadome zamierzenie autora. Podobnie o nowym podejściu do roli mapy – już nie jako ilustracji do książki, ale jako

autora mapy było przesłanie *memento mori* – pamiętaj o śmierci. Po usunięciu „zbędnych” ozdobników ukazuje nam się jasny i czytelny przekaz Holbeina: wyspa staje się ni mniej ni więcej czaszką (ryc. 3). Wydaje się, że widać tu inspirację samego Erazma, który u Frobena współpracował z Holbeinami (Hans był jego portrecistą), ogarniętego przemożną wizją nieuchronności śmierci (J. Huizinga 1964, s. 263). W twórczości Holbeinów taki zabieg nie był jed-

³ Wydanie drugie z 1517 roku nie zawierało żadnych ilustracji. Trzecie ukazało się w oficynie Johanna Frobena w Bazylei, współoprawne z innymi dziełami Morusa oraz Erazma. Przy ilustrowaniu tej książki pracowali Hans i Ambrosius Holbeinowie.

⁴ „całe to wgłębienie tworzy z tej strony wyspy jakby jeden rozległy port i umożliwiał okrętom przybijanie do brzegu w każdym punkcie” (T. More (Morus) 1993, s. 59).

⁵ *Mors* – łac. „śmierć”.

nostkowym przypadkiem; wystarczy przywołać tu znany obraz *Ambasadorowie*, na którym amorficzna czaszka została wkomponowana w treść, choć nijak nie ma się do tematu obrazu.

Temat kartograficznego przedstawienia krainy idealnej podjął także Abraham Ortelius z Antwerpii, publikując w 1596 roku swoją interpretację mapy morusowskiej Utopii (ryc. 4) (M. van den Broecke 2005, s. 132–133; tenże 2011, s. 684–687; R. Skrycki 2009, s. 26). Dedykował ją sekretarzowi biskupa wrocławskiego Johannesowi Wackerowi von Wackenfels. Swemu siostrzeńcowi Jacobowi Coliusowi pisał do Londynu, że wykonał ją dla przyjaciół i że prześle mu 12 egzemplarzy. Biorąc pod uwagę fakt, że Ortelius wykonywał przede wszystkim atlasy, taki niewielki nakład mapy (nawet, jeśli był większy niż wspomniane 12 arkuszy) wskazuje na jej wyjątkowość⁶.

Taki zapewne też był zamiysł antwerpczyka. Gdy spojrzymy na kształt wyspy zauważymy, że odpowiada ona opisowi z dzieła T. Morusa. Jednak mapa ma już wszystkie cechy powszechnie wtedy publikowanych map atlasowych. Zarówno jej budowa jak i treść sprawiają wrażenie pracy opartej na materiałach źródłowych, a nie wyniku spekulacji kosmografa, humanisty czy matematyka. Gdy wczytamy się w nią zauważymy, że ma charakter specyficznego, uniwersalnego manifestu, skierowanego do członków europejskiej wspólnoty nauki. To także rodzaj renesansowej, humanistycznej zabawy intelektualnej. Odczytując zgodnie z ruchem wskazówek zegara nazwy miejscowości i rzek, zauważymy, że są to zapisane w wielu językach europejskich – w tym i po polsku – bardzo charakterystyczne nazwy (ryc. 5):

miejscowości: Utopowa, Nigdzienista, Małogoszcz, Jutroszczinia, Niebyłownia;

rzeki: Bezlodz, Bezwoda, Bezbrzega, Bezprzikoprow.

Nazwy miejscowości Małogoszcz i Jutroszczinia (Jutrosin?) mogłyby wskazywać na kontakty personalne A. Orteliusa w Polsce, gdyż jest raczej mało prawdopodobne, że tak dobrze znał język polski, aby zdawać sobie sprawę z potencjalnej wieloznaczności tych nazw.

T. Morus mówił o 54 miejscowościach leżących na wyspie, choć nazwał tylko jedną – stolicę Amaurotum. Podobnie, podał tylko jedną nazwę rzek – Anydrus. A. Ortelius naniósł 54 „utopijne”

Ryc. 5. Fragment mapy Utopii A. Orteliusa

Fig. 5. Part of A. Ortelius's map of Utopia

Ryc. 6. Anonimowa mapa Utopii

Fig. 6. Anonymous map of Utopia

Ryc. 7. Mapa Atlantydy A. Kirchera z 1665 r.

Fig. 7. A. Kircher's map of Atlantis from 1665

⁶ Obecnie znane są zaledwie dwa egzemplarze tej mapy, oba w prywatnych kolekcjach.

miasta, wszystkim nadając wieloznaczne nazwy; oprócz tego umieścił 57 innych nazw, głównie dotyczących rzek, o podobnym, nierealnym charakterze. Odpowiedź, czym miała być mapa Utopii i dlaczego tak ją zbudowano, znajdujemy w adresie do biskupa Wackera: „każdy naród znajdzie w Utopii coś własnego” (R. Skrycki 2009, s. 26).

Athanasiusa Kirchera. Zdaje się, że jego *Situs Insulae Atlantidis* jest jedynym tego typu przedstawieniem wyspy (ryc. 7). Jednak, jak sam tytuł wskazuje, chodziło autorowi raczej o pokazanie położenia zaginionej krainy (wielkości całego kontynentu) – między Słupami Herkulesa a Ameryką – niż o jakikolwiek graficzny komentarz do

Ryc. 8. *Accurata Utopiae Tabula* J.B. Homanna z 1694 r.

Fig. 8. J.B. Homann's *Accurata Utopiae Tabula* from 1694

Poza drzeworytowymi mapami z wydań morusowskiej *Książeczki* oraz dzieła Orteliusa znany jest niewielki, anonimowy miedzioryt, który w bardzo schematyczny sposób ilustruje treść opowieści Morusa (ryc. 6). Niestety niewiele o niej można powiedzieć.

Także platońska Atlantyda ukazała się w Amsterdamie (1665) w dziele niemieckiego jezuita

dość przecież dokładnego opisu Platona. Zatoniona skutkiem serii trzęsień ziemi i potopu, pobudzała wyobraźnię i stała się wzorem dla morusowskiej Utopii.

Choć w XVII wieku przestano interesować się geografiami Utopii T. Morusa, stworzono inną eudajmonię, dla której inspiracją stał się obraz Pietera Brueghla Starszego *Kraina Próźniaków*

(z niem. *Schlaraffenland*, 1567). Tym razem jednak nie miała to być kraina szczęśliwości, do której zmierzali filozofowie, ale satyra na zepsucie świata w zarania epoki oświecenia: czasu wojen, afer politycznych, upadku więzi między-ludzkich. W 1694 roku ukazało się drukiem dzieło Johanna Andreasa Schnebelina, będące *Objaśnieniem do mapy nowoodkrytej Krainy Próźniaków*, samą zaś mapę wykonał w tym samym roku Johann Baptista Homann, pracujący wówczas dla Davida Funcka (ryc. 8). Homannowska Utopia, nie będąca wyspą, rozciąga się na obu półkulach (środkiem przecina ją „równik”) między fikcyjnymi południkami 360 a 540.

Zarówno książka jak i mapa zbudowane są z części poświęconych poszczególnym krainom dekadencej „utopii”. Każda z nich ma swoją sieć osadniczą, granice, rzeki i góry – a więc wszystkie cechy geograficzne i polityczne znane z rzeczywistych map kontynentów Ziemi. Mamy tu więc Terytorium Próźniaków, z takimi miastami jak „Żadnejpracy” czy „Tabacznibracia”, wyspę Piwną, oblewaną rzeką Piwną, której dopływem jest z kolei rzeka „Pijącychwino”. W cesarstwie Wielkiego Żołądka znajdujemy takie „jednostki terytorialne” jak kraj Tłuściochów, Marchia Rybna czy kraina Świńska, a w nich miasta: Kozie Pole, Garkuchnia, Kielbasa oraz rzeki: Winną i Kuchenną. Najciekawiej wygląda królestwo Pijaków z Krainą Leżących i miastami „Kielichprzystach”, „Becz kawina” oraz rzekami Brudasów i Robaczną. Poza tym J.A. Schnebelin piętnuje głupców, rozwiązłych i palaczy oraz szereg innych przywar mu współczesnych.

Jednak nie tylko satyra jest treścią mapy. W górnej części, oddzieloną od pozostałych nieprzebytymi łańcuchami gór (poza jednym przejściem), umieszczono Ziemię Świętą Nieznaną (*Incognita*) m.in. z górami Prawa i Wyróżniałości oraz rzekami Pokoju i Mądrości. Na antypodach znajdujemy królestwo Piekieł z królestwem Belzebuba, miastem „Wiecznecierpienie” i miastem Płacz, rzekami Strachu, Ognia i Łajna. Taki układ mapy, z zamykającym ją od góry „rajem”, nawiązuje do tradycji średniowiecznych *mappae mundi*, w których na dalekim wschodzie (umieszczanym właśnie u góry – mapy były tak orientowane) umieszczano raj ziemski. Zdaje się więc, że w świecie upadłym, pełnym złych zachowań i konieczności przewartościowania, pojawia się nadzieja, do której wiedzie droga przez nieprzebyte góry wyrzeczeń.

Oprócz treści „geograficznej” mamy także mocno zaznaczony komentarz ikonograficzny, skupiający się głównie w tytułowych kartuszkach oraz w drobniejszych, mniej rozbudowanych uzupełnieniach (ryc. 9).

Ryc. 9. Kartusz mapy J.B. Homanna

Fig. 9. Cartouche of J. B. Homann's map

Zaraz po Homannie podobną mapę wykonał w Augsburgu Matthaues Seutter, a w 1788 roku Johann Lorens Caton (ryc. 10)⁷. W sumie znanych jest kilka różnych wariantów *Najdokładniejszej Mapy Utopii*⁸, choć ta „dokładność” to pojęcie mocno umowne.

* * *

Na czym więc polegały owe intelektualne zabawy, o których wyżej wspomniano? Warto tu przywołać pogląd Jerzego Szackiego (1980, s. 28), który pisał o silnym rozdźwięku między rzeczywistością a budowaną w literaturze (a potem przekładaną na mapę) eudajmonią. Z jednej strony mamy więc kryzys religijno-polityczny, który ogarniał społeczeństwo Anglii pierwszych Tudorów, krwawiące Niderlandy okresu wojny osiemdziesięcioletniej oraz Europę wychodzą-

⁷ Mapa J.L. Catona zwraca uwagę ze względu na podjęcie i interpretację tematu przez mało znanego skandynawskiego rytownika. Treść jej jest mocno zubożona zaś kartusz operuje symboliką morską, zupełnie odchodząc od tradycji homannowsko-seutterowskiej, bliższej przecież pierwotnej intencji.

⁸ Zob. zestawienie w nowodruku dzieła A. Schnebelina (F. Rettinger, 2004, s. 334–336).

cą z XVII stulecia – „wieku wojen”, a z drugiej ponadnarodową społeczność walczących piórem humanistów, intelektualistów tnących ostrzem satyry, nie wyrażających zgody na zastany porządek. I co szczególnie warte jest podkreślenia, w literaturze sięgano do modnych wówczas opi-

sów geograficznych, które stały się nieodzownym elementem charakterystyki kraju. A ich rozwinięciem, znacznie lepiej przemawiającym do odbiorcy niż tekst pisany były mapy, które stanowiły *summę* poglądów zawartych w dziele literackim.

Ryc. 10. Mapa J.L. Catona z 1788 r.

Fig. 10. J.L. Caton's map from 1788

Literatura

- Bishop M., 2005, *Ambrosius Holbein's memento mori map for Sir Thomas More's Utopia. The meanings of a masterpiece of early sixteenth century graphic art.* „British Dental Journal” No. 199, s. 107–112.
- Broecke M. van den, 2005, *What's in a name? W: The Map Book*, ed. P. Barber. New York: Walker & Company.
- Broecke M. van den, 2011, *Ortelius atlas maps. An illustrated guide.* Houten: HES & DE GRAAF Publishers.
- Huizinga J., 1964, *Erasm.* Warszawa: PIW.
- More (Morus) T., 1993, *Utopia.* Lublin: Daimonion Instytut Wydawniczy.
- Reitinger F. (Hrsg.), 2004, *Johann Andreas Schnebelins Erklärung der Wunder-seltzamen Land-Charten UTOPIAE aus dem Jahr 1694.* Bad Lagensalza: Verlag Rockstuhl.
- Skrycki R., 2009, *O kosmografii w państwie idealnym na przykładzie Miasta Słońca Tomasza Campanelli.* „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. 54, nr 1, s. 21–36.
- Szacki J., 1980, *Spotkania z utopią.* Warszawa: Iskry.

Utopia Depicta – Maps of Ideal Lands

Summary

Keywords: history of cartography, utopia

Along with the first publication of Thomas More's *Utopia* in 1516, there appeared in cartography the motif of the map of 'ideal lands', in other words a cartographic commentary on a book. The first anonymously done map was in the third edition of the book substituted with a map by Ambrosius Holbein. After 'erasing' the content other than cartographic we are left with a skull – the iconographic symbol of *memento mori*.

After Plato, who was the first to place the ideal land on an island, other cartographers used it, including Abraham Ortelius, author of the 1596 map. At the end of the 17th century, there appeared Johann Andreas

Schnebelin's satire, whose author described problems and faults of contemporary world in a long commentary to Johann Baptiste Homann's map of an utopian continent. This way of commenting on reality was willingly used by the biggest publishing houses – J. B. Homann's in Nuremberg and M. Seutter's in Augsburg.

Maps of ideal lands or eudemonias were a cartographic and iconographic way to express one's opinion about reality. They were a form of intellectual play for the educated elite of Renaissance Europe and a weapon to fight slothful society for moralizers of the Enlightenment.

Translated by M. Horodyski

